

ուսու գաղթականները սկզբից ևեթ երազում էին հայրենիք վերադառնալու մասին, անընդհատ դիմում էին կառավարությանը, բայց մերժում էին ստանում: 1865 թ. թուլյատրվում է նրանց վերադարձը, բայց տեղական իշխանությունները դարձյալ խոչընդոտներ էին հարուցում:

5. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԵՆՈՒՅԹՆԵՐ

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացումից հետո էլ ամենաբազմամարդ դասակարգը շարունակում էր մնալ գյուղացիությունը: Բազմահազար պարսկահայերի և արևմտահայերի ներգաղթից հետո գյուղացիական դասակարգը էլ ավելի ստվարացավ:

Ներգաղթի հետևանքով Հայկական մարզի մինչ այդ ավեր ու ամալի 127 գյուղերը բնակեցվեցին, աճեց մեծաքանակ բնակչություն ունեցող գյուղերի թիվը. այսպես, 201—2000 շունչ բնակչություն ունեցող բնակավայրերի քանակը կրկնապատկվել էր: 1831 թ. գյուղական բնակչությունը կազմում էր ամբողջ ազգաբնակչության 91,6 տոկոսը: Քաղաքային բնակչության գերակշիռ մասը զբաղվում էր երկրագործությամբ, այգեգործությամբ և անասնապահությամբ:

Ցարիզմի վարած սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հետևանքով Արևելյան Հայաստանի «բարձր դասի» քանակական կազմում տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ: Ըստ 1829—1832 թթ. կամերալ ցուցակագրության տվյալների, Հայկական մարզի բնակչությունը կազմում էր 104.450 մարդ որից «բարձր դասի» պատկանում էր 3,173 մարդ (սրանցից 434-ը ազգությամբ հայ էին, մնացյալները՝ ադրբեջանցի (կամ բնակչության 1,9 տոկոսը): 1865 թ. տվյալներով Երևանի նահանգի (ի բաց առյալ Ալեքսանդրապոլի գավառը) բնակչությունը կազմում էր 356780 մարդ, որից 4260-ը պատկանում էին «բարձր դասին»: Սրանցից հայեր էին միայն 713-ը: «Բարձր դասը» կազմում էր բնակչության 1,2 տոկոսը: Ահա այդ «դասն» էր, որ կեղեքում էր աշխատավոր գյուղացիությունը:

Մինչև 1834 թ. Հայկական մարզում տեղաբնիկներից տուրքերը պետք է գանձվեին պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում գանձվող տուրքերի կեսի չափով: Ներգաղթողները մինչև 1836 թ. ազատված էին տուրքերից: 1834 թ., եկամուտների և պետական գույքերի վարչության ստեղծումից հետո, որի գլուխ կանգնած էր Ի. Շոպենը, «տուրքերը հավասարեցվեցին և որոշվեց ամենուրեք միատեսակ գանձել բերքի բոլոր արդյունքների 1/5 մասը»³¹: Այդ պարագան միանգամայն ծանրացնում էր գյուղացիական զանգվածների դրությունը, ուստի և բավական սուր բողոքների ու դժգոհությունների տեղիք տվեց: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ 1836 թ. մարցվեցին վեց տարվա փորձնական ժամկետով Հայկական մարզի ողջ բնակչության համար հողի արդյունքներից գանձվող դրույքային տուրքեր: Միաժամանակ հաստատվեցին նաև դրամական տուրքեր, ընդ որում պետական գյուղացիների ամեն մի ծուխ վճարելու էր 2 ռուբլի 50 կոպեկ, մուլքադարական գյու-

³¹ И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 1218:

դացիների ամեն մի ծուխ՝ 2 ուրլի, իսկ քաղաքացիների յուրաքանչյուր ծուխից գանձվելու էր 3 ուրլի:

1836—1842 թթ. կիրառված հարկային նոր՝ կոպարային կամ դրուլքային սխտեմին փոխարինելու եկավ դրամական տուրքի սխտեմը, որը մեծ դժգոհություն առաջ բերեց գյուղացիության մեջ, թեև դա ամենևին էլ չխանգարեց այն կենսագործելու կյանքում:

Դրամական տուրքերի գանձմանը վերաբերող կանոնները մշակվեցին բյուրոկրատական դիվանատների խուլ անկյուններում, և այդ մասին որևէ վաղաժամ հայտարարություն չեղավ, քանի որ դա «կարող էր ժողովրդի մեջ անհիմն լուրեր առաջացնել և երկյուղ ծնել»: Նիկոլայ I-ը Անդրկովկասի իր պաշտոնյաներին հրահանգ էր տալիս՝ պայմաններ ստեղծել ապագա մեծ եկամուտների ապահովման համար³²:

Հարկային նոր սխտեմով Հայաստանի և Ադրբեջանի բոլոր գյուղացիները ճանաչվեցին պետական գյուղացիներ, բաժանվելով երկու կարգի՝ պետական հողի վրա ապրող գյուղացիներ և մուլքադարական հողի վրա ապրող շինականներ:

Հարկային այս սխտեմին անցնելուց հետո էլ մուլքադար գյուղացիները պետք է վճարեին բոլոր նախկին տուրքերը, մի բան, որ մեծագույն դժգոհությունների և բախումների պատճառ է դառնում կալվածատիրական գյուղերում: Ինչ վերաբերում է թիուղարներին, ապա նրանք ժրենց պատկանող եկամուտը ստանում են նախկին հիմունքներով: Տուրքերի վճարման գործում գյուղացիության վրա հաստատվեց համապարտ երաշխավորության սկզբունքը:

Ուստի հասկանալի է, թե ինչու 30-ական թվականների վերջից, ինչպես կալվածատիրական գյուղերում, այնպես էլ պետական գյուղացիության շրջանում, աճում էր դժգոհությունը ցարիզմի սոցիալ-դասակարգային քաղաքականության, տեղական իշխանության շարաշահումների և ծանր հարկերի դեմ:

Այնուամենայնիվ, ռուսական տիրապետության հաստատումը մասնակիորեն թեթևացրեց աշխատավոր գյուղացիության վիճակը: Պարսկական տիրապետության շրջանում հարկային ծանր բեռը զուգորդվում էր անասելի բռնություններին և վայրագություններին: Կայուն օրենքների և կարգ ու կանոնի բացակայությունը, իշխանավորների կամայականությունները գյուղացիներին հաճախակի մատնում էին տնտեսական քայքայման և նետում աղքատության գիրկը: Նրանց կյանքն ու կյանքը ամեն վայրկյան կարող էին կորստի մատնվել: Այլ էր դրուլքում ռուսական իշխանության տակ անցնելուց հետո: Զիշտ է, լինում էին շարաշահումներ, զեղծումներ, իշխանությունները հովանավորում էին «բարձր դասերին», բայց առկա էր և գործում էր կայուն օրենքը:

Բնամթերային տուրքերի փոխարեն հարկերի դրամական հատուցման սխտեմին անցնելը մեծապես խթանեց ապրանքա-դրամական հարաբերու-

³² Տե՛ս И. П. Бахтадзе, Податное обложение государственных крестьян Закавказского края, տե՛ս «Свод материалов...», т. I, ч. III, стр. 9 и 93, 94.

թյունների հետագա զարգացմանը, հետևապես և երկրի տնտեսական առաջընթացին: Ժողովուրդը, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացումից հետո, ապահովվում էր նաև իր տնտեսության զարգացման համար խիստ անհրաժեշտ մեկ այլ նախապայմանով ևս. դա խաղաղության հաստատումն էր երկրում, որի շնորհիվ մարդը հնարավորություն էր ստանում առանց երկյուղի զբաղվել իր խաղաղ աշխատանքով, մինչդեռ նախկինում միջֆեոդալական խռովությունները, անվերջ ասպատակությունները զրկում էին նրան իր տնտեսությունը վարելու հնարավորությունից:

Այլ էր համեմատաբար շատ ավելի փոքր թիվ կազմող կալվածատիրական գյուղացիության դրությունը: Հայկական մարզի, ավելի ուշ Երևանի նահանգի հողատերերը՝ մուլքադարները և թիուդարները թեև հնարավորություն ստացան ցարական իշխանության հովանավորության շնորհիվ ընդարձակել իրենց դասային արտոնությունները գյուղացիության նկատմամբ, շատերին էլ հաջողվեց սողոսկել «բարձր դասի» կազմի մեջ, բայց մինչև 1840-ական թվականների կեսերը նրանք շատ հեռու էին այնպիսի արտոնություններ ունենալուց, որպիսիք վայելում էին, ուսա ճորտատերերի նման, վրացական ազնվականներն իրենց գյուղացիների նկատմամբ:

Ցարական քաղաքականության շրջադարձը դեպի Արևելյան Հայաստանի «բարձր դասի» կալվածատիրական իրավունքների ընդլայնումը և ամրապնդումը, իհարկե, հնարավորին չափ օգտագործվեց վերջինիս կողմից:

Ռուսական տիրապետության հաստատումից շատ անձնավորություններ, օգտվելով երկրում տիրող խառնաշփոթությունից, տեր էին դառնում գյուղերի և մեծ թվով հողային տարածությունների: Ավելին, նրանք կողոպտում էին ժողովրդին և մյուս կողմից ոչ մի հարկ չէին վճարում պետական դանձարանին: Նախիջևանի խանությունում թիուլներ չկային: Սակայն արդեն 1831 թ. հայտնի է դառնում, որ մասնավոր մի շարք անձեր յուրացրել են որոշ գյուղեր և հայտարարել դրանք իրենց պատկանող թիուլներ: Այդ եղանակով ոմն Ահմադ սուլթան տեր էր կանգնել Ցարըմջա գյուղին, որն իբր գնել էր 1827 թ. Պարսկաստան փախած Մահմադ բեկի ժառանգներից, մինչդեռ Ցարըմջան պետական գյուղ էր եղել³³:

Նույն եղանակով Նախիջևանի նաիր էհսան խանը բռնագրավել էր Աղբենդ և Աղդարա գյուղերը և տարիներ շարունակ յուրացրել դրանց հասույթները, գյուղացիության համար ստեղծելով գոյության անտանելի պայմաններ: Հետագայում դատավճռով այդ գյուղերը վերցվել էին նրանից և վերադարձվել դանձարանին, սակայն շուտով հաջորդել էր Նիկոլայ I կայսեր ռեպրիպուլ և անօրինական կերպով զավթված գյուղերը կրկին դարձել էին համիշտակողի սեփականությունը³⁴: Այսպիսով, հիշյալ ժամանակաշրջանում բռնագրավումները ֆեոդալ-հողատեր դառնալու տարածված ձևերից մեկն էին:

Պետական գյուղերին ու հողերին տիրելու մյուս ձևը կեղծ փաստաթղթեր ստեղծելն էր, սուտ վկայություններ տալը: Այդ տարիներին հայտնվեցին բազմաթիվ պարզևագրեր, վաճառագրեր և այլն, որոնք հնարավորություն

33 ՀՎՊԱ, ֆ. 26, 1848, գ. 149, ք. 99:

34 Տե՛ս № 2. Ավդալբեգյան, նշվ. աշխ., էջ 88:

էին տալիս տեր կանգնելու խոշոր կալվածների: Դժվար չէր դրանց կեղծ լինելն ապացուցել, սակայն, մեծ մասամբ, ցարական պետական ատյաններն ու տեղական իշխանությունները աչք էին փակում դրա վրա: Կեղծ փաստաթղթերի օգնությամբ էր, որ Երևանի բնակիչներից ոմն Մեհթի բեկ Հաջիրեկլինսկի կամենում էր տեր կանգնել Զանգիբասարի հինգ գյուղերի, որպես թիուղար և մուլքադար: Շուրջ 25 տարի Հաջիրեկլինսկին յուրացնում է այդ գյուղերի եկամուտները, որից հետո միայն բացահայտվում է կեղծիքը և նա զրկվում է անօրինական ճանապարհով սեփականացրած գյուղերից³⁵:

Շատ-շատերին հաջողվեց արտոնյալ դասի շարքերն անցնել պարզապես շնորհիվ այն բանի, որ կոչվում էին խան, սուլթան, աղա, բեկ, իսկ ոմանք իլ կաշառակերություն, պետական հողերի շուրջը կեղծ վիճաբանություններ սարքելով և այլ դարտուղի ճանապարհներով տեր կանգնեցին հողերի: Ցարական իշխանությունները ևս քիչ հոգ չտարան բազմացնելու այդ պորտաբույծ դասակարգը՝ գյուղեր և հողեր պարգևելով և զանազան կոչումներ շնորհելով իրենց մարդկանց: Թե ինչպես էին վերաբերվում սրանք գյուղացիների հետ, ցայտուն կերպով ցույց է տալիս Կարճևան գյուղի օրինակը, որը Պասկևիչը պարգևել էր Ղարադաղի նախկին Մամադ Կուլի խանին: Կարճևանցիների բողոքագրում ասվում էր հետևյալը. «... Այժմ հրամանավ Պասկևիչ սարդարին Մամադ-Կուլի-խան Ղարադաղցի տասն ու հինգ տան խանություն է անում, որ է Կարճևան. խնդրեմք հասարակությանը վերահասու լինել, որ այս փոքուր ժամանակիս ինչքան նեղություն կամ զուլում է արել, մեր գյուղն չի ծախվել կամ մենք չենք ծախվել նորա վրեն»³⁶: Ապա նշվում է, որ խանը 90 ձիավորով գալով գյուղ և բազմապիսի նվերներ ու հարկեր հավաքելով, ավերել է իրենց գյուղը:

Թե ինչպիսի կացություն էր ստեղծվել աշխատավորական զանգվածների համար այնպիսի մի շրջանում, երբ դեռ իշխանության նոր օրգանները չէին ամրապնդվել, և գերիշխող էր մնում հինը, երբ նորն ու հինը դեռ միահյուսված էին, երևում է Հայկական մարզի վարչությանը Շոպենի հղած մի գաղտնի զեկուցագրից, որը վերաբերում է Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջաններին. «Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջանների բնակիչների ներկա դրությունը խղճալի տալավորություն թողեց ինձ վրա: Չնայած երկրի բնական հարստություններին, բնակիչներն անհամեմատ ավելի աղքատ են: ...Այսպիսի հակադրության գլխավոր պատճառները համարում եմ հետևյալը.

ա) հարկերն այստեղ գանձվում են պարսկական կառավարության ժամանակ գոյություն ունեցող չափով, չնայած Հայկական մարզի համար կիսով չափ կրճատելու կարգադրություն կա.

բ) պատերազմի ու ժանտախտի հետևանքով ազգաբնակչությանը արված հաբեկային արտոնությունները չեն կիրառվել.

գ) շրջանների կառավարման ձևն արգելակում է բնակչության բարեկեցությունը: Նախքան անսանձ կերպով անձնատուր են եղել ասիական շահամուլության. նրանք իրենց ձիավոր ծառաների մեծամեծ խմբերով շրջապա-

³⁵ Նույն տեղում, էջ 77—78:

³⁶ ՀԿՊՊԱ, ֆ. 26, գ. 9, ք. 29:

յում են գյուղերում և ձրիաբար օգտվում գյուղացիների պարենից ու խաբից. դ) նախնիներն իրենց ազգականների ու մերձավորների հետ, որոնք տեղիս դիտավոր մուլքադարներն են, ամենևին չհոգալով բնակչության մասին, ամեն ինչ անում են, կարելույն չափ մեծ հասույթ ստանալու համար: Չնայած այս շրջանների ջրասակավությանը, նրանք չալթուկ են ցանում, որը պարսկական կառավարության ժամանակ արգելված էր: Սեփական ցանքերի համար լավագույն և ամենից բերրի հողերն են ընտրում, միայն վատ հողերը գյուղացիներին թողնելով: Չալթուկի ցանքերից ազատված ջրերով նրանք իրենց խամ հողերն են ջրում: Այս զրկանքներին ամենից շատ պետական գյուղերի բնակիչներն են ենթակա, որովհետև նրանք ոչ մի պաշտպան չունեն:

ե) պարհակներն ու պարտույթները կամայականորեն են բաշխվում: Անդառաջ տան պատիժները, գանակոծումներն ու տուգանումները վերջ չունեն: Շատ անգամ պատժում են, որպեսզի տուգանք գանձեն: Նախիջևանում տարածված համբավ է, որ երբ նախքան հասնում է թուղթ խաղալ, կրպակներից մեկական շերվոնեց է հավաքել տալիս յուր օգտին:

զ) խաները, նրանց ազգականներն ու մերձավորները յուրացրել են պետական ու լքյալ (Պարսկաստան փախածների) գյուղերը և կամ թե չէ՝ վերջինների հաշվին ընդարձակել են իրենց հողատիրության սահմանները: Բռնակցությունից դանձում են անչափ մեծ տուրքեր, բայց պետական դանձարանին միայն փշրանքներն են հանձնում:

է) քաղաքական տեսակետից իրենց շահերից ելնելով՝ նախնիներն ու տիրող տարրերը տեղացիների մեջ «վայրենի, խստաբարո ու խորթ» վերաբերմունք են սնում դեպի ուսաները: Այս բանն անում են մի կողմից իրենց դիրքն ու կշիռը կառավարության առաջ արժեքավորելու և բարձր պահելու նկատառումով, մյուս կողմից՝ բնակչությանը միմիայն իրենց ենթակա պահելու նպատակով, որպեսզի պահանջված ժամին (պատերազմ, ալյստամբություն հօգուտ Պարսկաստանի և այլն) տեղական տարրը զերծ լինի իրենց համար ոչ-ձեռնտու ազդեցություններից և անի այն, ինչ իրենք կթելաղըրեն...»³⁷:

Շոպենի այս գաղտնի զեկուցագրում սեղմ կերպով թվարկված են այն ապօրինությունները, սանձարձակությունները, խժոժություններն ու կամայականությունները, որոնց այս կամ այն չափով ենթակա էր Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը: Եվ թերևս այս ամենից ելնելով էր, որ ցարական կառավարությունը նախապես վարեց քաղաքական մի կուրս, որը նպատակ ուներ սահմանափակել ֆեոդալական հողատիրության ինքնաշնորհված իրավունքները:

1860-ական թթ. գյուղացիության վիճակում կատարվում են որոշ տեղաշարժեր, կապված դրամական հարաբերությունների, ալյրանքային տնտեսության զարգացման և կապիտալիստական արտադրանքի առաջացման հետ: Այդ նույն երևույթը գյուղում նկատվող ներքին պայքարն է՝ ուղղված շահագործման նոր տեսակի՝ իր էությունից բուրժուական շահագործ-

ման և դրանց կրողներին՝ գյուղական կուլակների դեմ: Գյուղացիության վրա ծանրացող այդ նոր բեռը դեռևս հիմնականը չէ, պետական ու կալվածատիրական ճնշման կողքին այն իրեն հաղիվ է զգացնել տալիս, բայց դա մի երևույթ է: որն անտեսել արդեն չի կարելի:

1863 թ. Դարալագյաղի Աղբենդ մուլքադարական գյուղի բնակիչների 17 ընտանիք դիմում է Սրեանի նահանգապետին և իրավունք խնդրում վերաբնակվելու Նոր Բայազետի գավառի Խատրուվ ավերակ գյուղում, քանի որ վարելահողը պակաս է և ի վիճակի չեն պետական ու մուլքադարական տուրքերն ու պարհակները վճարել:

Սանր էր նաև Զիբուխու գյուղի բնակիչների վիճակը. կլիմայական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով ցորենի և գարու ցածր բերքը ոչ միայն չէր բավարարում նրանց կարիքները, այլև շատ անգամ գյուղացիներն ստիպված էին լինում շուկայից հաց գնել: Բավարար չէին նաև չիբուխվեցիների վարելահողերն ու արոտատեղիները: Չնայած դրան, նրանցից կամենում էին խել և Սևանա վանքին հանձնել հողակտորներից մեկը: Նրանց վրա էր բարդված նաև լճի ափով անցնող ճանապարհի ձյունը մաքրելու, փոստը հինգ ձիավորներով ուղեկցելու և այլ պարհակներ: Կարիքից ու կամայականություններից ծնեկված գյուղացիները պաշտպանություն էին որոնում նահանգական իշխանությունների մոտ, խնդրում ազատել անվճար պետական պարհակներից, չխել իրենց հողը:

1866 թ. Ներքին Ախտայի հայ գյուղացիները փոխարքային տված խնդրագրում նշում էին, որ սկսած 1851 թ. իրենց տնտեսական դրությունը վատացել է, որովհետև գյուղական համայնքին պատկանող բերրի ու մոտիկ վարելահողերը կտրել ու տվել են մուլականներին: Նրանք զրկված էին նաև վառելափայտ ձեռք բերելու հնարավորությունից:

Անցյալ դարի 60-ական թթ. Ապարանը մտնում էր էջմիածնի գավառի մեջ. նրա բնակչությունը կազմված էր գլխավորապես Արևմտյան Հայաստանից 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո գաղթած հայ գյուղացիներից: Բնակչությունը 30-ական թվականների վերջերին Նոր Բայազետի և Փամբակ-Շորագյալի հայ գաղթականների նման ըմբոստացել էր և հրաժարվել պետական տուրքեր վճարելուց և պարհակներ կատարելուց: Եթե 1863 թ. ժամանակավոր պարտապանի վիճակում գտնվող ռուս գյուղացիների մեջ տարածված էր այն մտայնությունը, որ այդ թվականի գարնանից իրենց բաժնեհողերի սեփականատերերն են դառնալու, ապա Ապարանի գյուղացիության մեջ այդ մտայնությունը յուրատեսակ արձագանք էր գտել և պետական տուրքերից խուսափելու առիթ ծառայեց: Ապարանի գյուղացիների հարկերը վճարելուց հրաժարվելու իրական դրդապատճառն այն էր, որ գավառապետը կողոպտում էր գյուղացիներին՝ հենվելով գյուղական կուլակների վրա: Վերջիններս թույլ չէին տալիս գյուղացիներին իրենց հացահատիկը վաճառել Սրեանում, հարկադրում էին ջուկայական արժեքից 3—4, նույնիսկ 5—6 անգամ ավելի պակաս գներով այն վաճառել գավառապետի գործակալներին, իսկ ցորեն չունեցողներին ստիպում էին չնչին գներով վաճառել իրենց անասունները:

Գավառապետը դիմում էր նաև ուղղակի խաբեություն՝ ավելացնելով պետական հարկերն ու պարհակները և գրպանելով տարբերությունը: Երբեմն էլ նա գյուղացիներից հավաքում էր վաղուց վերացված տուրքերը, ինչպես արոտավայրերից գանձվող սաբալախո տուրքը: Որոշակի գումար էր գանձվում տեղական պահակախմբի համար, մինչդեռ այդպիսին գոյություն չունեի: Իր անձնական հողամասի պահպանման ծախսերը ևս նա դանձում էր գյուղացիներից: Գավառապետը կամայականորեն փոփոխում էր գյուղական ընտրովի պաշտոնյաներին, վաճառում էր պաշտոնները կամ նշանակում իր մարդկանց: Գավառապետի գործակիցները նվերների անվան տակ հավաքում էին դանազան մթերքներ, կաշառքներ վերցնում և այլ ասլորինություններ կատարում:

1860-ական թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառի պետական քսան գյուղերի բնակիչների բողոքը իրենց գավառապետի դեմ բացահայտում է այն ապօրինությունները, որոնց ղոհ էին դառնում անխնա կերպով շահագործվող գյուղացիները: Վերջիններիս բողոքը քննող պաշտոնյան նշում էր. «Կազակային պոստի կառուցումը չափազանց ծանր է նստում բնակիչների վրա: Նրանք պարտավոր են ամբողջ շինանյութը բերել իրենց հաշվին՝ շատանալով փոխադրավարձ, ձրի բանվորներ են տալիս և համարյա ձրի վարպետներ»: Թեև գյուղացիներից, սկսած 1861 թ., տարեկան ամեն մի ընտանիքից հավաքում էին 2 ուրլի 17 կոպեկ՝ ձիավոր պահակների ծախսը հոգալու համար, որոնք իբր թե նրանց պետք է պաշտպանեին կողոպուտներից, բայց պահակային ծառայությունը գրեթե բացակայում էր: Գյուղացիների համար ղօվարացել էր նաև պետական անտառներից անձնական կարիքների համար փայտ ձեռք բերելը: Երևանի ժամդարմական վարչության պետ կապիտան Ջոլտոտովսկին իր զեկուցագրերից մեկում նկարագրում էր այն ճնշումներն ու կողոպուտը, որոնց ենթարկվում էին Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիները՝ գավառապետ ֆոն-դեր-Պալենի կողմից: Վերջինս յուրացնում էր փայտ կտրելու իրավունքի համար գանձվող գումարները:

Գյուղական հասարակության պարհակները և տուրքերը բաշխելու իրավունքը ոտնահարվում էր և՛ գավառական իշխանության կողմից, և՛ գյուղի վերնաշերտի կամքով: Ալեքսանդրապոլի գավառի 20 գյուղերի ներկայացուցիչները, փոխաբեային բողոքելով պարհակների և տուրքերի սահմանման գործում գավառապետի վարչական կամայականության դեմ, պաշտպանում էին ոչ թե գյուղի հասարակական ժողովի իրավունքները, այլ գյուղական առևտուրների և «պատվավոր անձերի»՝ այսինքն գյուղի վերնաշերտի արտոնությունը. դրա համար էլ այդ բողոքն ստորագրած 47 հոգուց 17-ը տառապանքներ էին:

Գյուղական վերնաշերտերի տրամադրությունները բողոքագրում երևան են գալիս մեկ այլ հարցում ևս: Գավառապետը մեղադրվում է այն բանում, որ հրաման է տվել գյուղերում հողի ներքին վերաբաժանում կատարել ոչ թե այնտեղ հնուց գոյություն ունեցող, այսպես կոչված, համփաշարեային սկզբունքով, այլ ըստ ընտանիքների արական սեռի շնչերի: Ապա ավելացնում են, որ հենց «այդ պատճառով էլ մեր միջև շարունակ անբավականություններ են տեղի ունենում»:

Գյուղացիների բողոքագրի այդ կետը ճիշտ հասկանալու համար հարկավոր է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները:

Գյուղական համայնքի հողն ըստ շնչի բաշխելու նոր սկզբունքը պաշտպանում էր չբավորությունը, իսկ վերնաշերտը կողմնակից էր հնուց գոյություն ունեցող համփա-չարեքային սխտեմին, որի համաձայն, ի միջի այլոց, կարելի էր համապատասխան տուրքեր տալով, անկախ ընտանիքի արական սեռի անդամների թվի, ավելի մեծ քանակությամբ հող ստանալ, իսկ այդ, իհարկե, հնարավոր և ձեռնառն էր միայն գյուղական վերնաշերտին³⁸:

Գրամական տնտեսության հետզհետե նկատվող զարգացման պայմաններում գյուղական բնակչության աճը, հողի պակասությունը, հատկապես գյուղացիական ռեֆորմին հաջորդող տարիներին³⁹, սրել էր պայքարը հողի վերաբաժանման համար այդ երկու սխտեմների կողմնակիցների միջև ոչ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառում, այլև Երևանի նահանգի մյուս շրջաններում:

Թեև Ալեքսանդրապոլի գավառի պետական 20 գյուղերի բողոքն իբրև «անհիմն» անհետևանք թողնվեց Երևանի նահանգապետի կողմից, բայց դրա համառոտ վերլուծությունը պարզորեն ցույց է տալիս, որ այդ դիմումով Հայաստանի գյուղացիները հարուցել են պետական գյուղի հասարակական կյանքը հուզող մի շարք կարևոր հարցեր՝ կապված պետական իշխանության գավառական մարմինների շարաշահումների և կամայականությունների հետ, գյուղում դանազան շերտերի միջև սկսված բախումների հետ՝ պարհակների ու տուրքերի բաշխման և հողի վերաբաժանման եղանակների կապակցությամբ:

1830—1860 թթ. Արևելյան Հայաստանում ծավալված գյուղացիական ելույթները կարելի է ստորաբաժանել երկու ժամանակահատվածի, որոնցից մեկն ընդգրկում է 1830-ական թթ. և մյուսը 1840-ական թթ. կեսերից հետո ընկած ժամանակաշրջանը: Եթե 1830-ական թթ. գյուղացիությունը, հատկապես Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթած, հիմնականում պայքար ծավալեց կառավարության հարկային քաղաքականության դեմ, ավելի ճիշտ հարկային արտոնությունները երկարաձգելու համար, քանի որ ներգաղթից հետո դեռևս չէր կարողացել կարգի բերել իր քայքայված տնտեսական կացությունը, ապա երկրորդ ժամանակաշրջանի բնորոշ գիծն էր՝ պայքարը նորաթուխ կալվածատիրական դասի ուժեղացող շահագործման և ճորտատիրական հավակնությունների դեմ: Այս շրջանում պայքարը միաժամանակ ուղղվում էր իշխանության և նրա ներկայացուցիչների դեմ, որովհետև նրանք, իբրև կանոն, հանդես էին գալիս կալվածատերերի շահերի պաշտպանությամբ:

Գյուղացիական ելույթների մեջ աստիճանաբար ուրվագծվում էր մեկ այլ գիծ ևս՝ գյուղացիական ղանգվածների պայքարը գյուղական ունևոր շերտերի դեմ: Ուշագրություն արժանի է նաև այն փաստը, որ շահագործման դեմ մղ-

³⁸ Տե՛ս С. Г. Егиазаров, Административно-экономический строй сельской общины в Эриванской губернии. В книге «Свод материалов...», т. I, ч. I, стр. 26, 27.

³⁹ Տե՛ս С. Заваров, Опыт исследования сельского хозяйства хлебобродного района Эриванской губернии и Карсской области, Тифлис, 1899, стр. 218.

վող պայքարում հայ և ադրբեջանցի գյուղացիները հաճախակի միասնաբար էին հանդես գալիս դասակարգային ընդհանուր թշնամու դեմ⁴⁰:

Գյուղացիության զանգվածային առաջին բողոքները և զանգատները վերաբերում են 1837 թ., երբ Նիկոլայ I-ը այցելեց Հայաստան: Օգտագործելով առիթը, գյուղացիները յուրահատուկ ձևով ներկայացրին կայսրին իրենց բողոքն ու զանգատը: Նրանք ճանապարհի վրա ծղոտ էին վառում, ցույց տալու համար, որ իրենք էլ այդպես վառվում են իրենց շահագործողների ձեռքին, իսկ Սարդարապատում ցույց տվեցին մի փետրահան աքաղաղ, որը խորհրդանշում էր, թե իրենք այդպես փետրահան են լինում, այսինքն՝ կողոպտվում են⁴¹:

Ղազախի հայ գյուղացիները նույնպես դիմեցին Նիկոլայ I-ին՝ զանգատվելով, որ նախկինում իրենք կողոպտվում էին աղալարների կողմից, իսկ այժմ տառապում են ցարի իշխանության լծի տակ: Նկատի ունենալով Գրիգոր արքեպիսկոպոս Մանուկարյանի գլխավորությամբ Ղազախի հայ գյուղացիների գործուն մասնակցությունը ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմներին և այն, որ նրանց մատուցած ծառայությունների համար դեռևս կառավարչապետ Նրմուլուն էր խոստացել ազատել աղալարների իշխանությունից, գյուղացիների խնդիրքը հարգվեց⁴²:

Նույն թվականին Զանգեզուրի մահալի Բռնակոթ գյուղի բնակիչները ցարական պաշտոնյաների շահատակությունները և իրենց տնտեսական ծանր վիճակը հետևյալ կերպ էին նկարագրում. «Մեր պետերը, — գրում էին նրանք, — ոչխարի հոտի վրա ընկած գալլերի նման զանազան ճնշումներով քայքայում են մեր բարեկեցությունը: Մշտապես Շուշի ամրոցում իր տանը շտնվող պարետը իր ճաշի համար ամեն օր գանձում է մեկ ռուբլի արծաթով: Ամեն վեց ամիսը մեկ նախքանը մեզ մոտ փոխվում են: Նախքան ամեն մի ճաշի համար պահանջվում է մեկ ոչխար, 1 լիտր բրինձ, կես լիտր յուղ, խոհարարին ճաշ եփելու համար տալիս ենք 5 ռուբլի, ծառայողին՝ 4 ռուբլի, միրզային (գրագրին) 12 ռուբլի, իսկ իրեն՝ նախքան՝ 50 ռուբլի արծաթով: Նախքան ունենում է 10 նոթարներ ու ծառաներ, որոնք մեր ձիերն են հեծնում և վերադարձնելիս էլ մեկ ռուբլի են վերցնում»⁴³: Նույն մահալի գյուղացիները բացի բողոքներից, տնքում էին ճնշումների և ապօրինի տուրքերի տակ, թեև դա այնքան էլ վտանգավոր չէր նրանց համար, ինչպես վկայում էր սենատոր Գանի հանձնաժողովի անդամներից մեկը: Նույն անձնավորությունը հազորդում էր, որ տեղական պաշտոնյաները համապատասխան «նախազգուշական» միջոցների են դիմում՝ կանխելու ժողովրդական բողոքի ամեն մի փորձ: Նրանք բնակիչները վախենում էին ավելորդ մի խոսք արտասանել, որովհետև նրանցից շատերը ռեպրեզանտներով թագավոր կայսրին դիմելու համար տուժել էին»:

Շատ դեպքերում կալվածատիրական բռնությանը ենթարկված գյուղացիները իրենց թիուղարներից ազատվելու համար, դիմում էին իշխանու-

40 Տե՛ս Ս. Ս. Агааян, Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 г., стр. 164.

41 Տե՛ս Ա. Նիկոլայի, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը, մասն Բ, էջ 434:

42 Տե՛ս В. Н. Иваненко, Гражданское управление Закавказьем, стр. 338.

43 «Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане», ч. I, стр. 368.

թյուններին և խնդրում թույլատրել բնակություն հաստատել պետական գյուղերում: Այսպես, Դարալագյազի մահալի Կորադիզ և Ալմալու գյուղերի բնակիչները այդ գյուղերից հեռանալու իրենց ցանկությունը պատճառաբանում էին հետևյալ կերպ. նրանք «Պարսկաստանից գաղթելու օրից աղքատության ու չքավորության մեջ են ընկել միմիայն այն ճնշումների հետևանքով... որ նրանց պատճառում է Մահմեդ Սադրի բեկը, որը բացի բնատուրքերից, նրանցից դանձում է նաև զանազան դրամական տուրքեր, ինչպես և խնդրում են թույլտվություն, վերաբնակվելու մի այլ տեղ, որպեսզի ազատվեն անհավատի լծից»⁴⁴:

Սակայն 1830-ական թվականների վերջերին ծավալված գյուղացիական ելույթների հիմնական պատճառը պարսկահայ և արևմտահայ գաղթականությանը շնորհված վեցամյա արտոնաժամկետի լրանալուց հետո նրանց հարկադրվելն էր: Կառավարությունն այդ ժամանակավոր արտոնությունը 1836 թ. համարեց վերջացած և 1837 թվականին նրանց վրա հարկեր դրեց՝ «համապատասխան նրանց կացության և այն դրույքներով, որ նշանակված են բրնակիչների համար»: Նման ելույթներ ծավալվեցին Փամբակում, Շորագյալում, Ախալցխայում, որոնք վարչական առումով մտնում էին Վրաստանի կազմի մեջ, նոր Բայազետում և այլուր:

Փամբակի և Շորագյալի շրջանը մեծ մասամբ բնակեցված էր էրզրումից և Կարսից գաղթած հայերով: Նրանք տնտեսական խիստ ծանր կացության մեջ էին գտնվում, թեև Նիկոլայ I-ի կարգադրությամբ հարկերից և տուրքերից ազատ լինելու նրանց արտոնաժամկետը երկարաձգվել էր մինչև 1838 թվականը, այսինքն ևս մեկ տարով: 1838 թ. նորագաղթները դարձյալ հրաժարվեցին տուրքերը վճարելուց:

Կովկասի կառավարչապետի հրամանով Փամբակ-Շորագյալի ուղեմաս է գալիս պետական խորհրդական իշխան Փալավանդովը՝ գյուղացիներին հանդարտացնելու և կարգն ու կանոնը վերահաստատելու համար:

Նրա 1838 թ. հունվարի 31-ի գրությունից պարզվում է, որ մինչև Գյումրի հասնելը, նա եղել է ուղեմասի մի շարք գյուղերում, և հայ գաղթականները պահանջել են տանուտերերին պաշտոնից հեռացնել: Գյումրիում նա պարզում է, թե ովքեր են խռովության դրդիչները և կալանավորում նրանց, իսկ դրանց մեջ եղած մի քանի քահանաներին նախազգուշացում անում: Նա այցելում է խռովության մեջ ամենից շատ աչքի ընկած գյուղերը՝ Փոքր Ղարաքիլիսան, Բայանդուրը, Թավշան-Ղշաղը և Ղազարապատը⁴⁵:

Նույն Փալավանդովի փետրվարի 2-ի գրությունից երևում է, որ բնակչության դժգոհությունները ճնշելու համար նա պահանջում է խիստ պատիժներ կիրառել գյուղացիների նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, գլխավոր ուղղությամբ Միլիանբախը ազատվում է պաշտոնից: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ ժողովրդական հուզումները պայմանավորված էին նաև պաշտոնյաների չարաշահումներով:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 348:

⁴⁵ «Երևանի պետական համալսարանի դիտական աշխատություններ», հատ. 62, Երևան, 1958, էջ 79—82:

Փալավանդովը 1838 թ. փետրվարի 9-ին զեկուցում էր, որ ճիշտ չէր գյուղացիական «անկարգություններն» ամբողջովին վերագրել անբարեհույս մարդկանց «սադրանքներին», որ դրանք պայմանավորված էին հայ գաղթականների տնտեսական դրությանը և տեղական պաշտոնյաների, այդ թվում նաև գյուղական տանուտերերի կամայականությանը:

Առավել մեծ ծավալ ընդունեցին և իշխանություններին մտահոգեցին Գյուլիսայի կամ Նոր Բայազետի 30 հայ գյուղերում ծավալված գյուղացիական հուզումները, որոնք նույնպես ուղղված էին կառավարության հարկային քաղականության դեմ: 1837 թ. հիշյալ 30 գյուղերում բնակություն հաստատած արևմտահայ գաղթականությանը նույնպես պարտավորեցվեց հարկեր վճարել: Նրանք խնդիրը հարկերը կրճատելու մասին մերժեցին: Հետագայում նաև Նոր Բայազետի բնակիչների դիմումներին բավարարություն տալու հարցը: Նրանք խնդրում էին իրենց ճանաչել իբրև քաղաքացիներ (պաշտոնապես նոր Բայազետը քաղաք դարձավ 1850 թվականից), ազատել գյուղական տուրքերից, այնտեղ գավառական դպրոց բաց անել պետության հաշվին:

Տեղական իշխանությունների հետ գյուղացիների բախման առիթը հետևյալն էր. 1837 թ. վերջերին նրանք հավաքեցին բերքը, բայց տուրքերը չվճարեցին, պատճառաբանելով, որ այդ վեր է իրենց ուժերից և հնարավորություններից ու հարց դրեցին կրճատել հարկերը: Կառավարչապետը նախ դիմեց «ներշնչման» միջոցին, բայց տեսնելով, որ դա արդյունք չի տալիս, գյուղերը եսառնելու ուղարկեց, որոնց սակայն գյուղացիները վռնդեցին և հետո էլ «բացահայտ անհնազանդություն ցուցաբերեցին»: Դրանից հետո նրանք պատգամավորություն ուղարկեցին Թիֆլիս՝ իրենց գանգատը կառավարչապետին հայտնելու:

Գյուղացիների դիմադրությունը հարկերի գանձմանը բացատրվում էր նաև այն բանով, որ նրանցից ընթացիկ տարվա տուրքերից բացի պահանջում էին նաև վերադարձնել գաղթի ժամանակ պետության տված նպաստը: Անգամ իշխանության ներկայացուցիչներն ընդունում էին, որ նպաստի բավական մեծ գումարի գանձումը, «տուրքերը լրիվ վճարելու գլխավոր արգելքը կհանդիսանա» և ավելի օգտակար էին համարում զիջել նրանց տրված նպաստը, որպեսզի լրիվ կերպով կարողանան գանձել տուրքերը, քանի որ տուրքերի կրճատումը կարող էր առիթ ծառայել այլ վայրերի գյուղացիներին ևս «նման ներողամտության ձգտելու»: Բայց այդ ուղղությամբ էլ իշխանությունները որևէ կոնկրետ քայլի չդիմեցին:

Կառավարչապետ Ռոզենի հանձնարարությամբ Նոր Բայազետ է ժամանում Հայկական մարզի պետ իշխան Բեհբուջովը՝ տեղում հարցը քննելու համար, սակայն ոչ մի արդյունքի չի հասնում: «Եմ խրատներն ու հորդորները, — գրում էր նա 1838 թվականի փետրվարի 19-ին Ռոզենին հղած զեկուցագրում, — ոչ միայն որևէ ազդեցություն չունեցան նրանց վրա, այլ, ընդհակառակը, համարձակ արտահայտությունները ցույց էին տալիս, որ նրանք պատրաստ են հանդգնությունների»⁴⁶: Գյուղերից հավաքված բնակիչները քաղաքացիների հետ միասին «կազմել էին մի վայրենի ամբոխ և, թը-

⁴⁶ «Крестьянское движение в Армении в XIX в.», Ереван, 1948, стр. 25—26.

վում է, առիթ էին որոնում անկարգություններ անելու: «Կատաղած ամբոխը մեկիքներից և տանուտերներից ոմանց չեզոքացրել էր... Ժողովուրդը բռնություն չի հնազանդվում նրանց», «մի քանի ավելի անբարեմիտ տանուտերներ... ամենեին չնեղակայացան ինձ» այն պատրվակով, որ «իբր ժողովուրդը չի թողնում, ծեծում է նրանց»⁴⁷:

Անկարող լինելով դրուժյունը շտկել, իշխան Բեհբուժովը պաշտոնական հայտարարություն է անում տուրքերը վճարելու ժամկետի վերաբերյալ և սպառնում է դուռըացիներին, որ շմութելու դեպքում «ներանք կհամարվեն կառավարության հակառակորդներ և նրանց հետ կվարվեն իբրև խռովաբարների և ընդհանուր անդորրը խանգարողների»: Տուրքերը մուծելու վերջին ժամկետը նշանակվում է մարտի 16-ը:

Մարզապետին գյուղացիները խիստ թշնամաբար են ճանապարհ գցում: Նրա շուրջը խռոված ամբոխը «օդը լցնում է սարսափելի աղաղակներով, այդ աղմուկի մեջ ևս կարողացա հասկանալ միայն հետևյալ բառերը. «Մենք չենք ուզում մեկիքներ, տանուտերներ, օկրուգային պետ, ու թվում է, նույնպես և կառավարություն»: Իշխան Բեհբուժովի հզրակացությունն այն էր, որ «արդարությունը պահանջում է նրանց ամենախիստ պատժի ենթարկել» և այն էլ «զենքի ուժով»⁴⁸:

Անդրկովկասի կառավարչապետ Ռոզենը հավանություն է տալիս իշխան Բեհբուժովի առաջարկին և Գյուկչայի գյուղացիների խռովությունը ճնշելու նպատակով Բեհբուժովի տրամադրության տակ է դնում եզերների երկու վաշտ, կազակային մեկ հարյուրյակ և երկու լեռնային թնդանոթներ: Փոխգնդապետ Պրոցիկովի գլխավորությամբ սրանք ժամանում են Նոր Բայազետ և անմիջապես ձեռնարկում բռնությունների: Մարտի 24-ին ձերբակալվում և Երևան են ուղարկվում «գլխավոր գրգռիչները», իսկ վեց հոգու հրապարակային դանհարության են ենթարկում: Դրանից հետո հաջողվում է հնազանդեցնել գյուղացիներին և խոստում ստանալ, որ կվճարեն տուրքերը: Գյուկչայի գաղթականներից տուրքերը գանձելու այս վճռական միջոցները «առիթ ծառայեցին նաև մարզի մյուս բնակիչների լիակատար հնազանդության համար»⁴⁹:

Հետագա քննություններից պարզվեց, որ տեղական իշխանությունները հարկերը սահմանելիս խախտել էին գոյություն ունեցող դրույքները և Նոր Բայազետի գյուղացիության ընդվզումը իսկապես որ արդարացի հիմքեր ունեւր: Այսպես, այդ ժամանակ Անդրկովկասում գտնվող և Նոր Բայազետ այցելած սենատոր Գանը գրում էր զինվորական մինիստր Չերնիշովին, որ իրոք Գյուկչայի հայ գաղթականներին տուրքադրելիս խախտված է եղել Հայկական մարզում ընդունված կարգը, և որ նրանց տուրքերն ավելի ծանր են եղել, քան հարևան ադրբեջանցի գյուղացիներինը: Ձևաց առնելով գործված անօրինությունը, անդրկովկասյան իշխանությունները պնդում էին, որ իբրև թե հայ գաղթականները վստահացան այդքան համառ անհնազանդություն ցույց տալ՝ ելնելով Փամբակ-Շորադյալի անցքերից, որոնք տեղի ունեցան

47 Նույն տեղում, էջ 26:

48 Նույն տեղում, էջ 27:

49 Նույն տեղում, էջ 33—34:

այնտեղի գաղթականների և բնիկների մեջ՝ անբարեհույս մարդկանց դրդումով...»⁵⁰,

Ցարական պաշտոնյաները նշում էին նաև, որ Նոր Բայազետի գյուղացիության ըմբոստության մեջ մեծ դեր են խաղացել քաղաքացիները, որ վերջիններս «շանում են նման անհնազանդություն տարածել նաև մյուս բրնակիչների մեջ», նույնիսկ համարձակվում են Գյուկչայի մահալում ապրող մուսուլմաններին առաջարկել, որ միասին նրանց և տուրքեր չվճարեն»⁵¹:

Նոր Բայազետի և շրջակա երեսուն գյուղերի բնակչության այս համառ ըմբոստությունը XIX դարի առաջին կեսի ամենախոշոր գյուղացիական ելույթն էր Արևելյան Հայաստանում՝ ուղղված ցարական կառավարության հարկային քաղաքականության դեմ:

XIX դարի 40-ական թթ. արևելահայ գյուղացիությունը, ֆեոդալական ճնշման ուժեղացման պայմաններում, բավական լայն պայքար ծավալեց կալվածատերերի և նրանց շահերը պաշտպանող իշխանությունների դեմ:

Կալվածապատկան գյուղացիները պայքարում էին կիսաճորտային վիճակի, կալվածատերերի կողմից կատարվող հողային հափշտակումների և անտանելի շահագործումների դեմ: Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է Նրևանի գավառի Գյուկչայի գավառամասի աղալարական հինգ գյուղերի բնակիչների համառ ու տեական պայքարն իրենց աղալարների դեմ: Այդ պայքարը, սկսվելով անցյալ դարի 40-ական թթ. կեսերից, փոքր ընդմիջումներով շարունակվեց մինչև 70-ական թթ. վերջը և ավարտվեց Զոդ, Մեծ-Մազրա, Փոքր-Մազրա, Չախրու և Ղոշա-Բուլախ գյուղերի բնակիչների ազատագրումով աղալարական կախումից: Այդ գյուղերի բնակիչները փոխարքային ուղղված դիմումում տեղեկացնում էին, որ իրենց աղալարների իրավունքը հիմնված է կեղծ փաստաթղթերի վրա: Այսպես, Մազրա գյուղացի Աղաբեկ Բաբիշ Բադալ Օղլին, օգտվելով այն բանից, որ հայրը պարսկական տիրապետության ժամանակ սուլթան է եղել, այսինքն հեծելազորի տասնապետ, որ քույրերն ամուսնացած են Զոդի աղաների հետ, իսկ ինքն էլ երեք տարով տանուտեր է ընտրված եղել, առանց գրավոր փաստաթղթեր ունենալու իրեն աղա է հայտարարում և իշխանությունների օժանդակությամբ հարկադրում համագյուղացիներին պարտույթներ կատարել իր համար: Նույնպիսի ճանապարհով դրոշակակիր Մուստաֆան, օգտվելով այն բանից, որ գյուղացիները իր զինվորական կոչման նկատմամբ տածած հարգանքից ելնելով մի քանի ծառայություններ են մատուցել և տանուտեր են ընտրել, հարկադրում է գյուղացիներին ծառայել իրեն: Չնայած Գյուկչայի հիշյալ հինգ գյուղերի բնակիչները ապացուցել էին իրենց իրավացի լինելը, փոխարքան կարգադրում է նրանց կատարել պարհակները «մինչև որ կորոշվի Նրևանի գավառի կալվածատիրական հողերի վրա բնակվող գյուղացիների և հողատերերի փոխհարաբերությունների» հարցը:

Սակայն դրանից հետո էլ Զոդ և Մեծ-Մազրա գյուղերի բնակիչները «որոշ մարդկանց սադրանքով ու դրդումով վճռապես խուսափում էին աղա-

50 Նույն տեղում, էջ 30—31:

51 Նույն տեղում, էջ 26:

լարական պարհակների կատարելուց» և Թիֆլիս պատգամավորներ են ուղարկում փոխարքային զանգատ ներկայացնելու։ Այս անգամ ևս նրանք մերժում են ստանում, բայց չեն հանդարտվում և շարունակում են պայքարել իրենց իրավունքների համար։

1860-ական թթ. սկզբներին Չախրու գյուղի բնակիչները նորից հարց են հարուցում Երևանի նահանգապետի առջև, որպեսզի իրենց ազատեն կեղծ աղալարի ճնշումից, մանավանդ, որ իրենք պետական գյուղացիներ են։ Այս անգամ էլ Կովկասի փոխարքայի գլխավոր վարչությունը մերժում է նրանց դիմումը, բայց միաժամանակ հայտնում, որ համապատասխան թույլտվություն գեպրում նրանք կարող են տեղափոխվել և բնակություն հաստատել պետական հողերի վրա, «բայց ոչ այլ կերպ, քան պահպանելով այն կանոնները, որոնք հաստատված են կալվածատիրական հողերի վրա ապրող գյուղացիների տեղափոխության համար»⁵², ինչ որ փաստորեն քողարկված մերժում էր նշանակում։ Հարկավոր եղավ այդ գյուղացիների համառ պայքարի և 20 տարի, որպեսզի նրանք, թեկուզ ծանր գնով, կարողանան ազատագրվել ինքնակոչ աղալարների լծից և իրենց հողերի տերը դառնան։

Ձանգեզուրում նույնպես շատ էին նորաթուխ կալվածատերերի կողմից բազմաթիվ գյուղեր ու հողեր սեփականացնելու փաստերը։ Այստեղ պայքարը շատ սուր բնույթ ստացավ Տեղ գյուղում՝ ինքնակոչ կալվածատեր Ասադ-բեկի դեմ։ Հիշյալ գյուղի բնակիչները վճռականապես հրաժարվեցին իրենց դյուղը բեկական ճանաչել այն կառավարական հանձնաժողովի առաջ, որը զբաղված էր այդ հարցի ստուգումով։ Գյուղացիները պնդում էին, որ իրենց գյուղը պետական է, որ Ասադ-բեկը խարդախությամբ է տեր դարձել նրան։ Սակայն նրանց բողոքը մնում է անհետևանք, իսկ ցարական պաշտոնյաները «հայտնաբերում են» գյուղացիներին «խռովության» մղողին՝ գյուղի քահանա Սահակ Բաբայանին, որին և հայ հոգևոր իշխանությունների միջոցով պատժի են ենթարկում։

Այդ նույն Սահակ Բաբայանի վկայությամբ, տեղական բեկերը, պետական աստիճանավորների օգնությամբ, ահ ու սարսափ էին ստեղծել և դաժանորեն վրեժխնդիր էին լինում ամեն մեկից, ով բողոքելու փորձ էր կատարում։ Սակայն նման պայմաններում էլ դյուրին չեղավ ճնշել Տեղի գյուղաբնակչության բուռն ընդվզումը։ Նրանց պայքարը տևեց մինչև 1852 թ.։ Ինչպես գրում էր այդ ժամանակ Անդրկովկասի քաղաքացիական վարչության պետի պաշտոնը զբաղող իշխան Բեհբուժովը, պայքարը կալվածատիրոջ և գյուղացիների միջև այնպես էր սրվել, որ «...բնակիչները հասել են մոլեգնության, իսկ... Ասադ բեկը ծայրահեղության»։ Ստեղծված դրության հանցավորը դարձյալ համարվում էր Սահակ Բաբայանը, որն իբր թե գործում էր «չափազանց զգույշ և ծածուկ»⁵³։ Սակայն ամբողջ հարցն այն էր, որ գյուղացիները պայքարում էին կառավարության ճորտատիրական նը-

⁵² Նույն տեղում, էջ 118—121։

⁵³ Ան, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի, 1838—1913 թթ., Թիֆլիս, 1915, էջ 79—84, Վ. Ուշումեի, Հայաստանի 19-րդ դարի գյուղացիական շարժումների մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1945, № 6, էջ 47—48։

պատակներին և մտադրություններին դեմ, իսկ դա նրանց պայքարի մղող դրոշմը ուժն էր:

Պակաս բնորոշ չէ նաև նույն Զանգեզուրի գավառամասի Բանազոր գյուղի երկարատև պայքարը դաժան կալվածատեր Զաֆար-Ղուլի աղայի շահագործումից և ճնշումներից ազատվելու համար: Սանձարձակ աղան վիրավորում էր նաև հայ գյուղացիների կրոնական զբաղմունքները, ուստի նրանք դիմում էին կաթողիկոսի պաշտպանությանը՝ փրկություն որոնելով երկարամյա շահագործումից, բռնություններից ու կրոնական անարգանքներից:

1849 թ. տրված իրենց ցուցմունքներում մի շարք գյուղացիներ պատմում էին, որ Զաֆար-Ղուլի աղայի վայրագ շահագործման հետևանքով իրենք դարձել են «կարոտ օրական հացի», որ դեռևս 1843 թ. են բողոքել իշխանություններին, բայց հրաման են ստացել «այնուամենայնիվ ծառայել նրան»: Աղայի վայրագություններից ազատվելու համար գյուղացիներից շատերը փախչում են, բայց բռնվում են և դաժանորեն դանահարվում, որի հետևանքով մի քանի հոգի մահանում են: Զաֆար-Ղուլի աղան առանց քաշվելու դիմում է ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսին, որպեսզի վերջինս հորդորի Բանազորից փախած 12 ընտանիքներին վերադառնալ «որ մյուսներին էլ օրինակ լինի. հույս ունիմ, որ իմ կյանքի վերջումն ինձ այնպիսի անարգանքի միջի չիք թողիլ և իմ խնդրս անկատար չիք անիլ», — գրում էր նա:

Ահա այս և նման «անարգված» կալվածատերերի արթուն պաշտպաններն էին անդրկովկասյան իշխանությունները՝ փոխարքա Վորոնցովի ղեկավարությամբ, որոնք «բոլորովին անհիմն» էին համարում գյուղացիների բողոքները և չէին ցանկանում անգամ «ձեռական քննություն կատարել Բանազորի բնակիչների գանգատի կապակցությամբ»:

1849 թ. նոյեմբերին ներսես Աշտարակեցուն ուղարկված Վորոնցովի գրությունից պարզվում է Զաֆար-Ղուլի աղայի դեմ գյուղացիների մղած պայքարի մի քանի մանրամասնություններ: Նրանք դեռևս 1840 թ. հրաժարվել են այդ աղային տուրքեր վճարելուց, իսկ 1842 թ. նրան մեղադրել են ծանր տուրքեր նշանակելու և դաժան բռնությունների մեջ: 1843 թ. կառավարության որոշումով «Բանազոր գյուղում նշանակվել է էկզեկուցիա... բանազորացիներին իրենց կալվածատիրոջը հնազանդեցնելու համար»: Նույն թվականին իշխանությունները երեք գյուղացու հանձնել են զինվորական դատարան՝ իբրև համագյուղացիներին կալվածատիրոջ դեմ գրգռողների, իսկ 1845 թ. դատական որոշում է եղել, որ իբր թե բանազորացիների գանգատները Զաֆար-Ղուլի աղայի վրա անհիմն են⁵⁴:

Ահա բռնության և ապօրինության այսպիսի մթնոլորտ էր ստեղծվել Զանգեզուրի մի շարք գյուղերի հայ գյուղացիության համար: Հասկանալի պատճառներով կալվածատերերի ճանկերից փրկվելու գյուղացիների բոլոր ջանքերը ի դերև էին ելնում՝ բախվելով ճորտատիրություն սերմանողների համերաշխ դիմադրությանը:

Կալվածատիրական գյուղացիների երկարատև, համառ ու հետևողական

⁵⁴ «Крестьянское движение в Армении в XIX в.», стр. 48—49.

պայքարի մի բնորոշ նմուշ է Նոր Բայազետի գավառամասի Բջնի թիուլային գյուղի հայ և ադրբեջանցի գյուղացիների ընդհարումն իրենց կալվածատեր Արսեն սուլթանի Գեղամյանի հետ: Հիշյալ գյուղացիների պայքարը բռնկեց 1850 թ. մարտին և ճնշվեց նույն տարվա վերջերին, բայց 1860-ական թթ. կրկին վերսկսվեց և, որոշ ընդհատումներով, շարունակվեց մինչև 1864 թ.:

1840 թ. Բարսեղ Գեղամյանցի մահից հետո Երևանի դատարանը որոշեց չեղյալ հայտարարել նրա որդի Արսեն սուլթանի թիուլային իրավունքները: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Անդրկովկասում գործող սենատոր Գանի հանձնաժողովը բացասաբար էր առամագրված դեպի տեղական կալվածատերերի հավակնությունները: Սակայն շուտով փոխարքա Վորոնցովի հավանությանը որոշում է հանվում, որ մինչև Հայաստանի և Ադրբեջանի «բարձր դասի» իրավունքների վերջնական սահմանումը, Բջնի, Գյոյ-քիլիսա և Ելղովան թիուլային գյուղերի եկամուտները պետք է մնան Գեղամյանների ազատ տնօրինության ներքո:

1850 թ. գարնանը Երևանի նահանգապետին հղված դիմումներում Բջնիի բնակիչները հայտնում էին, որ թիուլդար Արսեն Գեղամյանցը վերջին տասը տարում կրկնապատկել է պարհակները, ուստի և խնդրում էին ստուգել փաստերը և իրենց «փրկել Արսեն սուլթանի ստրկությունից ու դաժանություններից», ինչպես նաև թույլ տալ տեղափոխվելու նույն գավառամասի Ղուդի-Կալավեր ամալի ու ավեր գյուղը: Գյուղացիները միաժամանակ խնդրում էին հոգ տանել այն մասին, որպեսզի «Արսեն սուլթանը արգելքներ չհարուցի մեր դեմ և չխլի մեր սեփականությունը, ինչպես այդ անում էր մինչև այժմ, այլ բավականանա նրանով, որ մեր տները մնալու են իրեն»: Գյուղացիները վճռականապես հայտարարում էին. «Մենք այլևս ոչ մի պայմանով չենք կարող մնալ աստիճանավոր Արսեն սուլթանի գյուղում, այսքան տարի ճանաչելով նրա բնավորությունը և իմանալով, թե ինչ է բերել նա մեր գլխին»:

Նահանգապետի նշանակած քննությունից և թիուլդարի բացատրություններից պարզ է դառնում, թե ինչպիսի պարհակներ էին կատարում գյուղացիները: Նրանցից պահանջվում էր թիուլդարի Երևանի տան համար մեկ պահպան, ձիեր, աշխատող ձեռքեր՝ նրա զանազան կարիքները հոգալու: Բացի այդ, նրանք մի ամբողջ շաբաթ այլ պարհակներ ևս պետք է կատարեին: Իր այդ իրավունքները հաստատելու համար Արսեն սուլթանը վկայակոչում էր այն թաղան, որ Երևանի սարդար Հյուսեին-Ղուլի խանը 1825 թ. շնորհել էր նրա հորը՝ Բարսեղ Ցուզբաշուն: Նրանում ասված էր, որ Բջնի և Գյոյ-քիլիսա գյուղերը ավելի քան հարյուր տարի դրանից ռազա տրվել են Գեղամյաններին և նրանց սերունդներին իբրև թիուլ «ազնիվ ծագման և վաստակների համար»: Այնուհետև նշվում էր, որ հիշյալ գյուղերի բնակիչները պարտավոր են կատարել Գեղամյանների կամքը:

Գավառապետը հրամայում է ձերբակալել գյուղացիների երեք առաջնորդներին և նրանց համերաշխ դիմադրությունը կոտրելու համար անհրաժեշտ է գտնում այդ երեքին մի քանի տարով աքսորել Ռուսաստանի ներքին նահանգները: Գավառապետը կարծում էր, որ հիշյալ միջոցառման շնորհիվ «կդադարեն այդ գյուղում տեղի ունեցող բոլոր անկարգությունները»:

Բայց շուտով բջնեցիները նոր անակնկալի առջև կանգնեցրին Երևանի

նահանգական իշխանություններին: Մեծ բազմությամբ, իրենց հետ վերցրած կանանց ու երեխաներին, նրանք եկան Երևան՝ նահանգապետի մոտ բողոքի: Վերջինս դիմեց բռնի ուժի՝ առավել ըմբոստներին ենթարկելով մարմնական պատիժների, անհնազանդներին գյուղից արտաքսելու հրաման արձակելով:

Կալվածատիրական լծից ազատվելու և պետական հողի վրա վերաբնակվելու նպատակով Բջնի գյուղի բնակիչների երկարատև ու համառ պայքարը շատ շնչին հաջողություն բերեց նրանց: Ծիշտ է, տուրքերի գանձման հարցում թիուղարը ստիպված եղավ աննշան զիջումների գնալ, բայց պետական հողի վրա վերաբնակվելու նրանց պահանջը հանդիպեց ոչ միայն թիուղարի, այլև նահանգական իշխանությունների դիմադրությանը: Երևանի նահանգապետը վճռականորեն առարկեց բջնեցիների այդ ցանկությանն ընդառաջելուն և իր պաշտպանության տակ առավ տեղական կալվածատերերի շահերը՝ գյուղացիական ամեն կարգի չոտնձգությունների» դեմ:

Այդ նույն ոգով Կովկասի փոխարքայի գլխավոր վարչության պետը 1860 թ. օգոստոսին գրում էր Երևանի նահանգապետին, որ թիուղար Գեղամյանցից նրա գյուղացիների գանգատները անարդարացի են և թելադրված են սոսկ «պետական հողի վրա բնակվելու միտումներով»: Ուստի նա նահանգապետին առաջարկում էր գյուղացիներին համապատասխան ձևով «ներշնչել», որպեսզի այլևս նման գանգատներով չդիմեն «գլխավոր իշխանությանը», այլապես «հանցավորները խիստ պատիժների կենթարկվեն»⁵⁵:

Սակայն այդ սպառնալիքն էլ չօգնեց: Բջնի գյուղացիների ելույթները շարունակվեցին մինչև 1864 թ.: Նահանգական և անդրկովկասյան իշխանությունները այն կապում էին Ռուսաստանում գյուղացիական ռեֆորմի ազդեցության հետ: Այդ բանը մատնանշում էր նաև Արսեն Գեղամյանցը, միաժամանակ բացատրելով, որ ռուսական օրինակով թևավորված իր գյուղացիները չեն հասկանում, որ այն, ինչ տեղի է ունենում Ռուսաստանում, չի վերաբերում և չի էլ կարող վերաբերել Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Երևանի նահանգի գյուղացիներին, քանի որ այնտեղ խոսքը գնում է ճորտատիրության վերացման մասին, իսկ այստեղ ճորտատիրություն չկա⁵⁶:

Բջնի գյուղացիության ըմբոստությունը երկրորդ անգամ ճնշվեց հենց այն պահին, երբ գյուղացիական ռեֆորմը արդեն կենսագործվում էր Վրաստանում և նախապատրաստվում նրա անցկացումը Հայաստանում և Ադրբեջանում:

Ռեֆորմի անցկացումը նախապատրաստելու կապակցությամբ ստեղծվեց Երևանի նահանգի բեկական հանձնաժողով՝ նահանգապետի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ինչպես նաև կալվածատիրական դասի ներկայացուցիչներ: Այն պետք է ստուգեր, ճշտեր և հաստատեր նահանգի «բարձր դասի» ցուցակը, որը յուրատեսակ մի նախապատրաստություն էր նահանգում գյուղացիական ռեֆորմի անցկացման համար: Սա որոշ մարդկանց համար առիթ էր զանազան մեքե-

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 105—107:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 99—100:

նայությունների դիմելու, որպեսզի խաբեության միջոցով սողոսկեն «բարձր դասի» շարքերը և օգտվեն ռեֆորմի արդյունքներից: Կալվածատերերի այդօրինակ ոտնձգությունների դեմ պայքարի՝ ելան գյուղացիները:

Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է հատկապես այն պայքարը, որ Մեղրու Արջաձոր գյուղի բնակիչները, հարևան մի քանի գյուղերի օժանդակությամբ, 1866—1867 թթ. ծավալեցին Օրդուբադում պաշտոնավարող աստիճանավոր Անդրեաս Ստեփանյանի և նրա գործակիցների շարաշահումների դեմ: Գյուղացիները փոխարքային տված խնդրագրում պնդում էին, որ այդ անձնավորությունը, խցկվելով հանձնաժողովի մեջ, կարողացել է նախիջևանի և Օրդուբադի հանձնաժողովի անդամների օժանդակությամբ կաշառքներ ստանալով հարուստ, բայց հարկատու դասին պատկանող մարդկանցից, նրանց դասել ժառանգական բեկերի շարքը: Նա ինքն էլ հաջողացրել է «կեղծիքով ապացուցել իր բեկական ծագումը» և ոմն Մելիք Բուդաղի հետ ցանկանում է տիրել հիշյալ գյուղին. բայց գյուղացիների բոլոր դիմումներն ու բողոքները մնացին անհետևանք և անօգուտ⁵⁷:

Արևելյան Հայաստանի կալվածատիրական գյուղացիության մինչև ռեֆորմյան շրջանի պայքարի մի քանի բնորոշ էջերի, այդ պայքարի բնույթի ու արդյունքների շարադրանքը կարելի է ամփոփել այն բնութագրումով, որ տալիս է Վ. Ի. Լենինը Ռուսաստանի ճորտատիրական էպոխայի գյուղացիական պայքարին. «Երբ գոյություն ունեն ճորտատիրական իրավունքը, այն ժամանակ գյուղացիների ամբողջ մասսան պայքարում էր իր ճնշողների, կալվածատերերի դասակարգի դեմ, որոնց պահպանում, պաշտպանում ու օժանդակում էր ցարական կառավարությունը: Գյուղացիները չէին կարողանում միանալ, գյուղացիները այն ժամանակ բոլորովին ճնշված էին խավարից, գյուղացիներն օգնականներ ու եղբայրներ չունեին քաղաքի բանվորների մեջ, բայց գյուղացիներն, այնուամենայնիվ, պայքարում էին ինչպես գիտեին և ինչպես կարողանում էին»⁵⁸:

6. ԴՐԻՄԻ ՊՐԱՅԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ

ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

1853 թ. Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն III-ը դաշնագրային համաձայնության գալով Անգլիայի հետ և զգալի հաջողությունների հասնելով ռուսավստրո-հունգարական հարաբերությունների լարման ուղղությամբ, միջազգային դիվանագիտության քննարկման հարց դարձրեց Երուսաղեմի քրիստոնեական սրբավայրերի նկատմամբ հսկողություն սահմանելու վերաբերյալ տարբեր եկեղեցիների միջև ծագած վեճը: Պարզ է, որ թե՛ Ֆրանսիան և թե՛ Ռուսաստանը «սրբազան վայրերի» տիրապետումը դիտում էին որպես Մերձավոր Արևելքում իրենց քաղաքական ազդեցության հաստատման միջոց: Սրվում էր պայքարը «Արևելյան հարցի» շուրջը:

Միջազգային այս լարված իրադրության պայմաններում Նիկոլայ I-ը 1853 թ. փետրվարին Թուրքիա ուղարկեց իշխան Ա. Մենշիկովի դեսպանու-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 130—139, 156—158:

⁵⁸ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ., հատ. 6, էջ 538: